

УДК 903.26:930.2](477.73)

Шейко І. М.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СВІТИЛЬНИКІВ ОЛЬВІЇ VI–I ст. до н. е.

У статті розглядається історія вивчення глиняних світильників Ольвії VI–I ст. до н. е. Здійснено аналіз наявних на сьогодні відомостей про освітлювальні прилади вказаного періоду на теренах всього Північного Причорномор'я. Виявлено основні проблемні питання, пов'язані з дослідженням цієї категорії матеріальної культури.

Ключові слова: світильники, Ольвія, Північне Причорномор'я.

Історія досліджень світильників, що походять з розкопок античних міст Північного Причорномор'я, є доволі короткою, оскільки вона вичерпується кількома узагальнюючими монографіями та статтями, а стосовно Ольвії ще менше. Основоположною роботою є монографія О. Ф. Вальдгауера [3], яка вийшла друком ще у 1914 р. Згадана робота є першим вагомим кроком на шляху залучення до наукового обігу більше п'ятисот світильників з колекції Імператорського Ермітажу, знайдених переважно на півдні тодішньої Росії та в деяких інших центрах античного світу. Ще й дотепер ця праця не втратила свого наукового значення.

У роботі масив світильників розподілений за основними хронологічними періодами, далі подано конкретний опис та встановлено тип кожного світильника окремо і, нарешті, завершують монографію малюнки виробів та зведені таблиці з орнаментами на щитках. Розгляд розпочато з примітивних форм, грецьких типів, світильників періоду еллінізму та наостанок подано характерні ознаки, притаманні виробам римського часу та так званому пізньогрецькому варіантові римського періоду, що виявилось передусім у характерних написах-штампах та малюнках.

Вартим уваги є той факт, що автор використовував численні праці сучасних йому зарубіжних вчених для пошуків аналогій глиняним виробам з півдня Росії. Зокрема, це виявляється у тому, що О. Ф. Вальдгауер, розділивши світильники за певними типами, подав їхні розгорнуті описи і одразу ж порівняв їх зі знахідками, описаними у зарубіжних працях. Також примітним у цьому плані були ретельні пошуки витоків світильників як загалом в античному світі, так і в регіоні, який нас цікавить [3, с. 10]. Слід також зазначити, що під впливом зарубіжних праць автор користувався терміном «лампи», як це прийнято в романо-германській літературі, оскільки

дотепер у російсько- та україномовній літературі загальноживаним є термін «світильники».

Монографія О. Ф. Вальдгауера є важливим джерелом для розуміння не лише витоків світильників в античній культурі. Ця узагальнююча праця є надзвичайно цінною і як приклад впровадження і використання єдиної методики наукової обробки однієї з важливих категорій масового археологічного матеріалу. Саме дотримання цієї методики і надало можливість автору ретельно розібратися у впливах, що мали місце в античному світі, на певні типи глиняних освітлювальних приладів. Це виявилось у появі та зміні тих чи інших морфологічних ознак форми, а також розмірах, орнаментиці, кольорі лаку чи глини. Знову ж таки, ці спроби підкріплені надійними аналогіями, що походять з різноманітних середземноморських і причорноморських (зокрема, з Херсонесу та Пантикапею) центрів. Значення праці О. Ф. Вальдгауера ще й дотепер важко переоцінити, оскільки методичні засади його роботи, а також висновки та термінологія широко використовуються у науці й сьогодні.

Після праці О. Ф. Вальдгауера майже 70 років не було видано жодного дослідження, присвяченого цій категорії масових археологічних знахідок. Роботи 1940–70-х рр. містили публікації про світильники лише у контексті археологічних звітів про розкопки [15; 17; 18]. Здійснювалися також спроби встановити їхню типологію за наявними зарубіжними каталогами та вже згаданим О. Ф. Вальдгауером. Зокрема, йдеться про дослідження І. Б. Брашинського [2], в якому описано кілька світильників, знайдених на Єлизаветівському городищі, які мають аналогії в Ольвії [2, с. 75–76]; М. Наливкіної [21] у контексті знахідок з приміщень будівлі III–II ст. до н. е. у Калос Лімені знайдено світильник III ст. до н. е., однак у публікації вміщено лише малюнок і жодним чином про нього не згадано в тексті; Ю. І. Козуб [14] наводить

малюнок сіроглиняного світильника з зольника у контексті розкопок одного з приміщень святилища [14, с. 143]; С. Д. Крижицьким у контексті статті, присвяченої реконструкції житлових приміщень поселень ольвійської периферії, вміщено кілька світильників перших віків н. е., серед яких виділяється форма для виготовлення світильника, що датується автором I ст. до н. е. [21, с. 178]; Т. М. Самойлова подала відомості про два світильники з Тіри лише малюнком, однак у тексті згадки про них немає [24, с. 79]; О. Леві [21, с. 184] відмічає два світильники II–III ст. до н. е.; Н. О. Онайко, яка, описуючи знахідки з розкопок античного міста Торики на північно-східному узбережжі Чорного моря, подає також кілька світильників, які, на думку автора, є архаїчними та широко відомими у Середземномор'ї та Північному Причорномор'ї [22, с. 134], причому автором було подано окремо їхні малюнки та розрізи.

Лише на початку 1980-х років виходить спеціальне дослідження Т. М. Арсенєвої про світильники Танаїса [1]. У монографії дослідниця зробила акцент на освітлювальних приладах, перш за все, як важливому матеріалі для датування та такому, що дозволяє досліджувати торговельні зв'язки міст Північного Причорномор'я з виробничими центрами Середземномор'я [1, с. 147]. Саме Т. М. Арсенєва звернула увагу на те, що спільні критерії для виділення місцевої, передусім, керамічної продукції у містах Північного Причорномор'я ще не вироблені [1, с. 56].

Тобто, як бачимо, ще й дотепер немає роботи, яка б охопила світильники місцевого виробництва та імпортовані загалом по регіону Північного Причорномор'я, натомість дослідники здебільшого публікують відомості про них у контексті знахідок з окремих комплексів чи з інших груп археологічного матеріалу.

Окремо на основі археологічних даних було здійснено спробу встановлення центрів виготовлення світильників у містах Північного Причорномор'я, зокрема у Пантікапеї, Горгіппії, Херсонесі, Ольвії [1, с. 78]. Для нас цікаво те, що авторка правильно відмітила тенденцію дослідників ольвійських світильників не зупинятись детально на ознаках, які вирізняють місцеві типи від імпортних [1, с. 79]. Заслугою Т. М. Арсенєвої є й те, що, на відміну від попередників, вона розпочинає з головного — опису і назв складових частин світильника як виробу та з технологій їх виготовлення. Тобто дослідниця підійшла до роботи комплексно, аби читач, який не був раніше ознайомлений із такою категорією матеріалу як світильники, міг сформу-

вати цілковите уявлення про освітлювальні прилади античного часу. Тому з огляду на методичні засади, які використовувала Т. М. Арсенєва у своїй праці, її невелика за обсягом робота є взірцем для подальших досліджень.

Використання спеціальних робіт зарубіжних вчених, присвячених світильникам, безперечно, доповнює роботу і розширює наші межі сприйняття цієї категорії археологічного матеріалу. Т. М. Арсенєва побудувала своє дослідження, розділивши світильники за матеріалом та технікою виготовлення, оскільки вона розглядає не лише глиняні вироби, а й пізніші металеві. Однак, тут ми зустрічаємо лише деякі аналогії до світильників, знайдених в Ольвії.

Окремо слід відзначити дві спеціальні роботи, присвячені некрополю Ольвії. Монографія Ю. І. Козуб, у якій йдеться про некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е., містить відомості про світильники як про культові предмети, що використовувалися у поховальному обряді. На думку вченого, світильники ставились у могилах як виріб, що освітлює небіжчикам дорогу у вічне життя [14, с. 106–107]. У праці М. Парович-Пешікан, що присвячена некрополю Ольвії IV–I ст. до н. е., у розділі про речові комплекси поховань згадуються і світильники. Авторка розглядає вироби у контексті поховального ритуалу. Дослідниця подає детальний опис кількох світильників означеного часу та, застосовуючи зарубіжні типології, здійснює спробу їх класифікації [23, с. 111–117].

Ситуація із вивченням світильників, що походять із розкопок численних античних центрів регіону, змінилася лише на початку 1990-х рр. Йдеться, перш за все, про статтю В. С. Забеліної, яка опублікувала результати польових досліджень Пантікапею до 1971 р., а це більше 800 фрагментів світильників, що охоплюють фактично всю історію міста — з VI ст. до н. е. до IV ст. н. е. [12]. Авторка здійснила розподіл обпалювальних приладів за технікою виготовлення на три основні групи — пізньоримський час — ліпні, ранні шари міста — гончарні лампи, та починаючи з еллінізму — виготовлені у формі. Наведені у роботі аналогії наявні як у містах Середземномор'я, так і Північного Причорномор'я.

На сучасному етапі спостерігається підвищений інтерес до вивчення глиняних освітлювальних приладів, чим слід завдячити Д. В. Журавльову, який присвятив вивченню світильників Північного Причорномор'я низку спеціальних праць.

Перша стаття зі згаданої серії присвячена раннім світильникам Херсонесу з колекції Дер-

жавного Історичного музею в Москві [4]. Пізніша стаття про світильники з Херсонесу доповнена і розширена за рахунок повного опису виробів: розмір, колір глини, лаку, контекст, у якому знайдено виріб [7].

Робота Д. В. Журавльова, присвячена раннім світильникам з о. Березань із зібрання Державного Історичного музею, має дещо інший характер. Вступна частина статті містить роздуми автора стосовно освітлення в античності загалом. Цікавою є гіпотеза дослідника стосовно причин недостатньої розробленості теми освітлення в античний час у радянській історіографії, а саме: йдеться про те, що римські світильники, на його думку, на відміну від архаїчних, «з їхніми красивими щитками та чудернацькими формами набагато більш інформативні і дають поле діяльності не лише археологу, а й мистецтвознавцю» [6]. Загалом, стаття є важливим джерелом для вивчення торгівельних зв'язків Березанського поселення із центрами античного світу.

Крім того, у 2011 р. на Березанському поселенні було виявлено керамічний комплекс VI ст. до н. е., який включав і дві пічки для випалу керамічних виробів. У заповненні однієї з них було знайдено 11 сіроглиняних одноріжкових світильників, опис та малюнки яких опубліковано вже наступного року [16].

Статті про ранні світильники Боспору та про світильники з Пантикапею Д. В. Журавльова [5; 10] містять опис основних типів світильників, що зустрічаються на території Боспору, автор також реконструює освітлення храмів та житлових приміщень за допомогою цих спеціальних посудин, спираючись передусім на згадки з писемних джерел.

Вартими уваги є роботи, в яких залучені до публікації світильники з музейних колекцій, зокрема йдеться про статтю Д. В. Журавльова з Н. П. Туровою, у якій досліджуються «лампочки» з колекцій Ялтинського історико-літературного музею, а саме із зібрання Великого князя Олександра Михайловича [11]; а також про статтю Г. О. Захожай — з колекції Полтавського краєзнавчого музею [13].

Окрім робіт Д. В. Журавльова, є ще кілька праць про світильники, знайдені на території Боспору, вони є важливими для дослідження ольвійських (місцевих) типів цих посудин. У статті Є. А. Хачатурової йдеться про керамічні світильники з колекції Краснодарського державного історико-археологічного заповідника, зокрема вводяться до наукового обігу 34 світильника, місце походження яких авторка локалізує на Таманському півострові, хоча більшість по-

судин безпаспортні [25]. Використовуючи типології, запропоновані О. Ф. Вальдгауером та Т. М. Арсеньєвою, авторка розділила колекцію на три основні групи: світильники, виготовлені на гончарному колі; світильники, виготовлені у формі; ліпні світильники. Важливим є те, що авторка, подаючи опис посудин, пропонує аналогії, знайдені як на території інших міст Боспору, так і в містах Середземномор'я.

Важливими статтями є також такі, що вводять до наукового обігу археологічні матеріали, знайдені під час розкопок попередніх років. Зокрема такою є стаття Є. О. Молева про світильники з розкопок боспорського міста Кітей [19]. Під час розкопок було виявлено близько 250 світильників та їхніх фрагментів різного часу: від ранніх (VI–V ст. до н. е.) до світильників III–VI ст. н. е., які представлені передусім ліпними екземплярами. Автор вдало згрупував дані до таблиці, яка пошарово ілюструє світильники, розділені за способом виготовлення, а також різновидами глини та лакового покриття. На основі цієї таблиці автор вдало підкріплює гіпотези з власних публікацій щодо існування святилищ та різних культів, про що свідчить, на його думку, зміна у виготовленні світильників.

Поворотним на даному етапі досліджень став перший том колективної монографії «Світильники VI — першої половини III ст. до н. е.» (2007), за редакцією Д. В. Журавльова, присвячений колекції Керченського державного історико-культурного заповідника. Саме в 2004 р. було розпочато кропітку роботу над проектом публікації масової колекції світильників, що походять з території Боспору, яка нараховує близько 3000 освітлювальних приладів, починаючи від VI ст. до н. е. і до VI ст. н. е. [8].

На відміну від «корифея ламп» О. Ф. Вальдгауера, Д. В. Журавльов підійшов до розгляду історії освітлювальних приладів з далекої перспективи, а саме: з історії освітлення від давніх часів загалом і в античному світі зокрема. Йдеться про вогнища та смолоскипи, про еволюцію освітлювальних приладів у спеціальні глиняні посудини — світильники. Вогонь у автора пов'язується переважно із ритуальною складовою життя. Загалом, складається доволі позитивне враження від роботи, оскільки Д. В. Журавльов дуже ретельно опрацював писемні джерела для з'ясування цього аспекту життя в античному світі. Складно оминати увагою і окреме дослідження автора, вміщене у монографії, що стосується історії комплектування колекції світильників згаданого заповідника, починаючи ще з середини XIX ст. [8, с. 23].

Перший том серії «Світильники VI — першої половини III ст. до н. е.» побудований таким чином: Д. В. Журавльов здійснив розподіл світильників за лаком та глиною (чорнолакові та червоноглиняні), які, в свою чергу, поділяються на місцеві та численні імпорتنі типи. Про кожен вид та тип світильників вміщено окрему інформацію про їх походження та впливи, яких вони могли зазнати внаслідок економічних контактів з античним світом.

Дослідження «Світильники VI — першої половини III ст. до н. е.» присвячене виключно світильникам, знайденим на території античного Боспору Кіммерійського, хоча й містить численні згадки про ольвійські вироби. Саме це видання, з огляду на його методичну цінність, було взято нами за основу для створення власної типології світильників Ольвії Понтійської доримського часу та їх каталогізації.

Другий том згаданого дослідження, який має назву «Світильники другої половини III ст. до н. е. — IV ст. н. е.» є продовженням публікації каталогу Керченського заповідника та містить понад 600 виробів. Тут увага Д. В. Журавльова зосереджена на аттичних світильниках та їх різновидах. Також подано види керамічних форм для виготовлення освітлювальних приладів [9]. Крім того, автор виділяє окремий тип елліністичних світильників, так звані «гличкоподібні», які, на його думку, не є характерними для жодного з античних міст Північного Причорномор'я.

Також серед нових публікацій, які містять інформацію про світильники як окремий вид

археологічного матеріалу з пам'яток регіону слід назвати «Боспорський город Китей» [20]. Проте, знову ж таки, ці посудини займають незначне місце, лише у додатках. Варто зазначити, що каталог підготовлено у співавторстві з Д. В. Журавльовим і тому відповідає сучасним нормам опису світильників та подачі їхніх рисунків. Незважаючи на незначну вибірку «лампочок» (всього 148 фрагментів) за 25 років розкопок боспорського міста, авторів все ж вдалося виділити у місцевому виробництві 9 типів із закритим резервуаром, та 5 — із відкритим.

Як бачимо, по містах Боспорського царства маємо наразі найбільше напрацювань з цієї тематики. Як правильно зазначив Д. В. Журавльов у своїй останній статті [10, с. 237], вивчення масового керамічного матеріалу ніколи не було пріоритетним завданням вітчизняної антикознавчої школи, на відміну від західних досліджень.

Таким чином, з огляду на весь період розвитку вітчизняної історіографії, слід констатувати, що лише впродовж останніх двох десятиріч проводиться системна робота, пов'язана з вивченням світильників як окремого виду античної керамічної продукції, що походить з античних пам'яток Північного Причорномор'я. При цьому переважна більшість дослідників звертали увагу переважно на світильники, знайдені на Боспорі. Колекція світильників, що походить з території Ольвійського полісу, ще й дотепер залишається неопрацьованою на сучасному рівні і тому невідомою широкому науковому загалу.

Список літератури

1. Арсеньева Т. М. Светильники Танаиса / Т. М. Арсеньева. — М. : Наука, 1988. — 148 с.
2. Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V–III вв. до н. э. / И. Б. Брашинский. — Л. : Наука, 1980. — 267 с.
3. Вальдгауер О. Ф. Античные глиняные светильники / О. Ф. Вальдгауер. — СПб. : Императорский Эрмитаж, 1914. — 128 с.
4. Журавлев Д. В. Группа греческих светильников из Херсонеса / Д. В. Журавлев, Л. Хршановски // Херсонесский сборник. — 1999. — Вып. X. — С. 50–59.
5. Журавлев Д. В. К истории освещения на Боспоре в VI–V вв. до н. э. / Д. В. Журавлев // БФ: погребальные памятники и святилища: материалы международной научной конференции : в 2 ч. — 2002. — Ч. 1. — С. 177–186.
6. Журавлев Д. В. Светильники с острова Березань в собрании Государственного Исторического музея (Москва) / Д. В. Журавлев, Л. Хршановски // Археология. — 2003. — № 3. — С. 15–21.
7. Журавлев Д. В. Светильники из северо-восточного района Херсонеса: позднеархаическое, классическое и эллинистическое время / Д. В. Журавлев // Херсонесский сборник. — 2005. — Вып. 14. — С. 129–140.
8. Журавлев Д. В. Светильники VI — первой половины III в. до н. э. / Д. В. Журавлев, Н. В. Быковская, А. Л. Желтикова. — К. : Мистецтво, 2007. — 308 с. — (Коллекция светильников, т. I).
9. Журавлев Д. В. Светильники второй половины III в. до н. э. — IV в. н. э. / Д. В. Журавлев, Н. В. Быковская, А. Л. Желтикова. — К. : Мистецтво, 2010. — 336 с. — (Коллекция светильников, т. II).
10. Журавлев Д. В. Новые находки позднеэллинистических керамики и светильников из Пантикапея / Д. В. Журавлев // ПИФК. — 2011. — № 4 (34). — С. 221–263.
11. Журавлев Д. В. Античные глиняные светильники Ялтинского историко-литературного музея / Д. В. Журавлев, Н. П. Турова // БИ. — 2012. — Вып. XXVI. — С. 335–400.
12. Забелина В. С. Античные глиняные светильники из Пантикапея / В. С. Забелина // Сообщения ГМИИ А. С. Пушкина. — 1992. — Вып. 10. — С. 298–328.
13. Захожай Г. О. Збірка античних світильників у Полтаві / Г. О. Захожай // Полтавський археологічний збірник. — 1994. — Вип. 2. — С. 89–106.
14. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е. / Ю. І. Козуб. — К. : Наукова думка, 1974. — 181 с.
15. Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И / Т. Н. Книпович // Ольвия / [отв. ред. Н. И. Ячменев]. — Т. 1. — К. : Издательство Академии Наук УССР, 1940. — С. 129–170.

16. Крутилов В. В. Керамический производственный комплекс середины VI в. до н. э. на Березанском античном поселении / В. В. Крутилов, А. И. Смирнов, Д. В. Бондаренко // БЧ XIII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации / ред.-сост. В. Н. Зинько. — Керчь, 2012. — С. 233–237.
17. Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора / [отв. ред. В. Ф. Гайдукевич]. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, Наука, 1964. — С. 131–174.
18. Марченко И. Д. Раскопки Пантикапея в 1959–1964 гг. / И. Д. Марченко // Сообщения ГМИИ А. С. Пушкина. — 1968. — Вып. 4. — С. 27–52.
19. Молев Е. А. Некоторые итоги изучения светильников из Китея (по материалам раскопок 1979–1995 гг.) / Е. А. Молев // БЧ V. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы / ред.-сост. В. Н. Зинько. — 2004. — С. 259–262.
20. Молев Е. А. Боспорский город Китей / Е. А. Молев // БИ. Supplementum 6. — 2010. — 316 с.
21. Ольвия : [сб. научн. ст.] / [отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. — К. : Наукова думка, 1975. — 246 с.
22. Онайко Н. А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта / Н. А. Онайко. — М. : Наука, 1980. — 176 с.
23. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени / М. Парович-Пешикан. — К. : Наукова думка, 1974. — 217 с.
24. Самойлова Т. Л. Тира в VI–I вв. до н. э. / Т. Л. Самойлова. — К. : Наукова думка, 1988. — 120 с.
25. Хачатурова Е. А. Античные керамические светильники Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника / Е. А. Хачатурова // БФ: погребальные памятники и святилища : материалы международной научной конференции / отв. ред. В. Ю. Зуев : в 2 ч. — 2002. — Ч. 2. — С. 291–296.

Sheiko I. M.

THE HISTORY OF STUDYING OF OLBIA LAMPS IN VI–I C. BC.

In the article reviewed the history of studying of clay lamps of Olbia VI — I c. BC. The author gives analysis of available facts about illuminators of the period in the Black Sea region. Moreover, major problems in this field are marked.

Keywords: lamps, Olbia, Black Sea region.

Матеріал надійшов 25.02.2013 р.